

DOI: 10.21005/pif.2019.39.B-05

ADAPTATION OF BERNHARD STOEWER'S FACTORY BUILDINGS TO OFFICE USE IN SZCZECIN

ADAPTACJE BUDYNKÓW FABRYRCZNYCH BERNHARDA STOEWERA NA FUNKCJE BIUROWE W SZCZECINIE

Kamila Nowak

MSc. Eng. Arch.

Author's Orcid number: 0000-0003-4239-1161

West Pomeranian University of Technology in Szczecin
Faculty of Civil Engineering and Architecture
Department of Contemporary Architecture, Design Theory and Methodology

ABSTRACT

The architecture of office buildings is an integral part of a modern city. It often presents the architectural dominance in the space where it exists, but can often have an integrating or decomposing effect on the city's urban structure. The subject of the article is the adaptation of Bernhard Stoewer's existing factory buildings into office buildings in the city of Szczecin.

Keywords: adaptation, office buildings, post-industrial buildings, revitalization, Stoewer.

STRESZCZENIE

Architektura obiektów biurowych jest integralną częścią współczesnego miasta. Niejednokrotnie pełni funkcję dominandy architektonicznej w przestrzeni, w której się znajduje, a jednocześnie może mieć scalający lub dekomponujący wpływ na strukturę urbanistyczną miasta. Tematem artykułu jest adaptacja istniejących budynków fabrycznych Bernharda Stoewera na obiekty o funkcji biurowej na terenie miasta Szczecina.

Słowa kluczowe: adaptacja, budynki biurowe, obiekty pofabryczne, rewitalizacja, Stoewer.

1. INTRODUCTION, AIM AND RESEARCH METHODS

Contemporary cities would not exist in a visible form if it wasn't for the office buildings that are an integral part of them. They are characterized by a variety of architecture affecting the environment. It is hard not to notice that they may even demonstrate architectural dominance in the existing space. Their influence on the vicinity may be integrating or decomposing, which affects the urban structure of cities. It seems interesting to analyze the factory buildings that were the property of Bernhard Stoewer in the past, and in principle to adapt these buildings to the new office use. The structures under analysis are located at Krasieńskiego Street and Wojska Polskiego Avenue in Szczecin, adapted for office use. It is important to restore historical buildings to "life" - Monuments under conservation protection that are not restored to life deteriorate over time. [11, p. 205]

The aim of the paper is to compare and analyze the state of development of Szczecin's architecture based on the example of two factories of Bernhard Stoewer, which have been adapted for office buildings. The next goal is the spatial analysis of the described office buildings. The study is devoted to adaptations of buildings to office buildings with a special analysis of their form, function and place in the spatial structure.

Research activities were conducted on the basis of a source query including analysis of existing design documentation, author's own observations, photographic documentation and available literature. The research was also conducted in the form of an analysis of urban composition.

2. GENERAL INFORMATION

The article is focused on the architecture of Bernhard Stoewer's factory buildings adapted into office buildings, which are an important element of the city's spatial structure. Stoewer chose Szczecin as the place for the development of his ideas; the city was already an industrial city at that time due to the thriving Szczecin Shipyard. At the end of the 19th century he started with a sewing machine repair shop at Wyszyńskiego Street, and then, along with the rapid development of the company, he purchased land at Krasieńskiego Street in the district of Niebuszewo (Fig. 1).

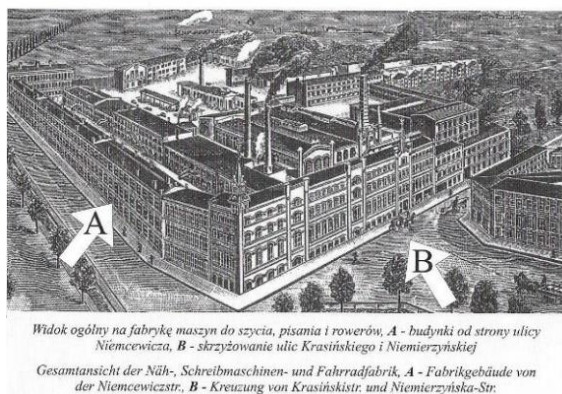

Fig. 1. General view of the sewing machine, typing machine and bike factory at 10-11 Krasieńskiego Street. Source: [8].

Ryc. 1. Widok ogólny na fabrykę maszyn do szycia, pisania i rowerów przy ul. Krasieńskiego 10-11. Źródło: [8].

The chosen location was on the periphery of the city, which allowed for further expansion of the factory. At Krasieńskiego Street, Stoewer launched a foundry for the production of sewing machines. The demand for this product was so high that from the initial number of 20 employees, 250 were employed in 2 years, and most of the produced copies were sold abroad. The factory was further expanded to include typewriters and bicycles. As a result of the evolution of the factory, Stoewer bought another area at today's Wojska

Polskiego Avenue in the Pogodno district (in the 19th century it was also located on the periphery of the city) [1]. The famous production of motor vehicles such as omnibuses and trucks started there. One of the many achievements was the production of the first front-wheel-drive car. The huge quantities produced for export fueled the Szczecin economy, creating thousands of new jobs. The crash occurred during World War I and World War II, when some of the buildings or their fragments were destroyed and the interior was robbed. Shortly after World War II, the factory at Wojska Polskiego Avenue was closed, and was taken over during the communist era by FMS POLMO, a company producing JUNAK motorcycles. The factory was transformed and eventually went bankrupt around 2011. After that time, the factory became a vacant building. On the other hand, after the closure of Stoewer's factory at Krasińskiego Street, the buildings were subleased to private repair companies.

The culminating point in history was the year 1989, as it was also a time of breakthrough in Szczecin. The fall of the People's Republic of Poland can also be considered a breakthrough in architecture, as it marked the end of state and cooperative design offices, which contributed to the creation of private architectural studios. Moreover, the architecture of Szczecin was often designed by architects not directly connected with the city.¹

The increase in economic development in Poland (also in Szczecin) causes tenants' interest in office space, which encourages developers to develop this type of facilities.

The subject also includes issues related to the impact of architectural forms of office buildings on the urban tissue and the awareness of the audience. Based on the example of selected structures, one can see how permanently they fit into the surrounding space, becoming a symbol of the image of the city or company.

The starting point of the article is the assumption that office buildings may influence urban space in a way that integrates or decomposes this space. Their creation is conditioned by both a well-considered spatial policy (local plans) and the result of lobbying activities (often accidental). In return for the difficulties and risks involved, after the adaptation of an existing building, a unique space can be created, the history of which will appeal to every visitor [12, p. 49].

3. SELECTED EXAMPLES FROM SZCZECIN

Factory I at Wojska Polskiego Avenue and Factory II at Krasińskiego Street are well-known examples of structures that used to be teeming with life, driving the economic industry of the region, emphasizing the role of industrial Szczecin against the background of the whole country. However, as time went by, resilient production was slowly dying out and the structures were not fully used, and even as in the case of Factory I, they were deserted.

The author analyzed Stoewer's factories because of their unique architecture, which, as in few other cases, survived (almost entirely) the war bombings. Special attention should be paid to the fact that after revitalization and adaptation, they once again play an important role in the spatial arrangement of the city.

Factory II

The first building selected by the author, which was adapted into an office building is the former Bernhard Stoewer's factory located on the left bank part of Szczecin in the district of Niebuszewo at the crossroads of 10-11 Krasińskiego Street and Niemcewicz Street (Fig. 2).

¹ Information gathered on the basis of an interview with Prof. Dr. hab. Eng. Arch. Adam Maria Szyski, an active architect, who both worked in a state design office (before 1989) and then in a private one.

Fig. 2. View of the 19th century factory from Niemierzyńska Street. Source: [10]

Ryc. 2. Widok na XIX wieczną fabrykę od strony ulicy Niemierzyńskiej. Źródło: [10]

At the end of the 19th century Bernhard Stoeber was fascinated by sewing machines and wanted to set up his own factory in Szczecin. He started with a repair workshop, which he opened at today's Wyszyńskiego Street. Then in 1871 Stoeber bought the land in Niebuszewo and with the development of the company moved to the building at 10-11 Krasińskiego Street, where the sewing machines factory was established. In 1893 the activity also included the production of typewriters and bicycles, so the name of the company was officially changed to "Nähmaschinen und Fahrräder- Fabrik Bernhard Stoeber Actiengesellschaft" - Bernhard Stoeber's Sewing Machinery and Bicycles Factory Joint Stock Company [3]. At the highest peak, about 1700 people were employed and products were exported to almost all countries of the world. As a result, the building had to be extended along Niemcewicz Street. The whole building was completed around 1900, but during World War II it was demolished in the southern part (the extreme southern part to the gate avant-corps). After the war, there were many different owners who, among others, rented rooms for small businesses, and a part of the building from the side of Niemcewicz Street was adapted for residential purposes.

Before the revitalization, the building was characterized by a fragmented body consisting of the main and side wings. The representative façade of the building is the front part with the main entrance (gate) located in the south-western façade. The entrance was additionally accentuated by a triangular gable closing the axis of Niemierzyńska Street. The main (front) part of the building is set in a rectangular, double-bay projection, and at an angle of about half its height, a side wing was added also on a rectangular plan, creating two separate courtyards. The building has four floors with an attic and has an altitude dominant (octagonal tower) in the north-western corner. Noteworthy is the front (western) façade consisting of 21 axes, which have been marked segmentally through window openings. The building was located on the area descending towards the south, which is clearly visible in the façade drawing. The windows in the plinth part of the building increase with the fall of the ground, while their height from the second floor to the top is reduced. Window openings are characterized by a closed sectional arch, and the window woodwork is two-level, two-part, with the transom shifted upwards (on the last floor without transom). The front façade - western and northern - is made of face brick. For its decoration, ceramic fittings and glazed brick were used, which, in the form of a frieze, stretches along the entire length of the façade, and is additionally placed in the spaces between window openings, in the form of two pairs of horizontal stripes. Individual stories are visible through the cornices that divide them. Another division of the façade is made up of flat pilasters, running from the cornice of the plinth part (dividing the horizontal frieze). They are finished with rectangular gables and the last two on the south side with triangular gables. The building with a two-part annex (the first part has three stories and

the second one has one story) has been entered into the Register of Historic Monuments. Over time, a number of smaller buildings, such as warehouses, a garage or a porter's lodge, were built on the plot of land belonging to the factory. The net area of the building was 2162 m² and the building area was 1073 m².

The design of reconstruction of the whole building, extension of its part and its revitalization intended for the needs of the office and service building was made by Studio A4 in Szczecin by MSc Eng. Arch. Jacek Lenart (the conceptual design team consists of architects: Jacek Lenart, Jan Gołębiowski and Oksana Zadybchuk). It was put into service in April 2019 (Fig. 3).

Fig. 3. View of the south-western façade of the revitalized Factory II. Source: author

Ryc. 3. Widok na południowo-zachodnią elewację zrewitalizowanej Fabryki II. Źródło: autora

Fig. 4. View of the corner of the revitalized Factory II from the courtyard. Source: author

Ryc. 4. Widok na naroże zrewitalizowanej Fabryki II od strony dziedzińca. Źródło: autora

The designer's assumption was to preserve the historic values of the building. The main entrance to the building is located in the corner between the front and rear wings on the courtyard side, where a passenger lift and a reception desk have been designed (Fig. 4).

On the ground floor, service premises have been designed, and access to them from the courtyard side was covered with glass roofs along the façade. The entrance gate was redesigned as a public transition to the courtyard, leaving the possibility of entry for cars. Two external entrances to service premises have been arranged under the gate. The remaining stories are designed for office space using existing routes in a corridor layout. A one-story annex was added on top of three stories to provide an open space office inside. In the front part, the wooden roof structure was lifted up, retaining the original geometry (single-pitched roof), thus creating higher rooms in the attic. A new staircase was designed in place of a porter's lodge built after the war and another one in the rear part. One staircase was rebuilt from the north side and the rest was removed.²

To sum up, the advantage of adapting post-industrial facilities is their rich history, which, thanks to revitalization, will still be alive and accessible to future generations, even though their original function has been changed.

The adaptation of Stoewer's factory into a service and office facility was also possible thanks to the high inter-story spaces, which, after meeting a number of requirements and agreements, enabled the change of the function to office use.

Another advantage of the design is to eliminate the difference in levels through the use of raised floors, ramps in corridors and the design of a passenger lift, making the facility available to people moving in wheelchairs. In accordance with the technical specifications, the design includes parking spaces for 11 cars and bicycle racks.

After reconstruction and expansion, the net area of the building is 2402 m² and the building area is 835.5 m². Undoubtedly, the former Stoewer's Factory is starting to operate again, making this building, very well located and connected with the city center, available to companies. It provides parking spaces and close access to public transport leading directly to the city center. Today the building is called Factory II.

Factory I

The second post-industrial building chosen by the author is Stoewer's former factory located at 184C Wojska Polskiego Avenue. Thanks to the development of the factory at Krasieńskiego Street, Bernhard Stoewer opened another new factory (formerly at Falkenwälderstrasse 186) and entrusted the management of the factory to his sons Emil and Stoewer Jr. The production of motor vehicles started there and when the industry developed successfully it was named Fabrik für Motor-fahrzeuge und Fahrradbestandteile Stettin [8]. One of the first achievements of the factory was the production of the V5 model car with front-wheel drive in 1930. During World War II and the economic crisis, the company became involved with the NSDAP dignitaries, producing various mechanisms for the army, and as a result of pressure from the government authorities, the Stoewer brothers disagreed with each other and eventually both of them left the family company some time later [8 p. 324]. In the times of the People's Republic of Poland the company FMS POLMO was established here, producing JUNAK motorcycles but it also did not stand the test of time.

The factory consisted of two buildings which were joined by a connecting passage. According to archival documentation, the southern (smaller) building was set up in a rectangular plan with corners added to the south and served as an office building with an amenity section. This 2-storey building had a partial basement and was topped with a hip roof. It seemed to be lower than the neighboring buildings, which was caused by a large difference in the height of the grounds. It had an internal staircase, which was rebuilt many times. The northern building had 3 stories, 2 bays and also had a partial basement. It was

² Information collected on the basis of the description for the construction project entitled: "Reconstruction of the whole and the superstructure of a part of the post-industrial Bernhard Stoewer - Factory II in order to revitalize the plot of land No. 50/1 and 24/39 at 24/39 Krasieńskiego Street 10-11, Szczecin (precinct 3026)", by M.Sc. Eng. Arch. Jacek Lenart from Studio A4, archived in the Archives of the Szczecin City Hall

placed in the projection of an elongated trapeze, whose shorter side from the north side (after numerous modernizations) ended with a gable wall built diagonally referring to the line to the road. Two staircases were added to the western façade. This part of the building was used for production purposes. Both buildings are located on a slope, so in the elevation plan, the walls of the ground floor are almost entirely hidden in the ground.

Before World War II the façades were made of brick, but after the war they were covered with plaster. On the eastern façade from Wojska Polskiego Avenue there are three avant-corps, which were originally crowned with attics and tympanums. Horizontal strands of cornices were also visible. On the walls of the façade there were flat pilasters between which arched windows with thick muntin bars were composed (the windows on floor 3 were rebuilt into rectangular ones after the war). The wooden roof, which was destroyed during the war, was replaced by a trough roof supported by steel girders. The built-up area before modernization was 1880.60 m².

Before the modernization works were undertaken, the buildings had not been in use for a long time and had been exposed to devastation. They were entered into the municipal register of monuments, in accordance to the assumptions of the local development plan that the original composition layout had to be preserved and the original façade had to be reconstructed as far as possible.

Architect Jacek Lenart together with his office Studio A4 prepared a design of renovation and modernization of the facility with its adaptation to office use (the team of architects includes architects: Jacek Lenart, Tomasz Kondarewicz and Bartosz Balejko). The building was completed and opened in 2015. The aim of the project was to preserve the historic values of the building and to use the existing elements of the structure as far as possible. A new connecting passage was designed, in which the main entrance to the building with a representative staircase was located. One staircase was added to the western façade and elevator risers were added to the existing vertical communication spaces at the western façade. In the southern building on the ground and first floors, 5 offices were designed in a classic arrangement for 36 people, together with amenity, technical and sanitary facilities. In the northern building, on the ground floor level, two open space offices have been designed (each of them can accommodate 10 people) and classic office spaces in a corridor-based arrangement (for 35 employees) along with sanitary facilities, including for persons in wheelchairs. On the first floor there are 9 premises planned in the corridor-based layout. On the second floor an open space office for 100 employees has been designed. Both buildings are connected by a two-level connection with a panoramic lift. It will include a porter's lodge and factory's exhibition space. The modernized area of the building measures 1871.1 m². The buildings had to be designed in accordance with current standards with respect to the existing form of the building, so the thermal insulation was made from the inside and the façades were plastered and painted, except for the brick pilasters. In addition, the old shape of window openings on the top floors has been reconstructed.³

The buildings used to form a complex of buildings connected by a connecting passage. However, after the reconstruction it can be presumed that it is a single free-standing building, because the connecting space is designed as a common staircase (connecting the northern and southern parts) through which it is possible to get to the second floor in the southern part of the building. In this part of the building there is no additional vertical communication space, which would make the building self-sufficient. The structure extends the building line along Wojska Polskiego Avenue towards Police and harmoniously blends into the space. The location of Factory I makes it attractive because it is located by the road leading to the exit from Szczecin, and, in addition, public transport (trams and

³ Information collected on the basis of the description for the construction project entitled: "Revitalization of the post-industrial area of the former factory POLMO "STO OFFICE" al. Wojska Polskiego plot no. 5/15, 5/26, precinct Pogodno 30, Szczecin", by M.Sc. Arch. Jacek Lenart from Studio A4, archived in the Archives of the City Hall of Szczecin.

buses) is available nearby, directly connecting the place to the city center. In the right-of-way, 30 parking spaces have been provided in front of the building, including a space for wheelchair users (Fig. 5, 6).

Fig. 5. View of the south-eastern façade of the Factory I at Al. Wojska Polskiego Avenue. Source: author

Ryc. 5. Widok na południowo-wschodnią elewację Fabryki I przy Al. Wojska Polskiego 184C. Źródło: autora

Fig. 6. View on the connecting passage of Factory I at Al. Wojska Polskiego Avenue. Source: author.

Ryc. 6. Widok na łącznik Fabryki I przy Al. Wojska Polskiego 184C. Źródło: autora.

Noteworthy is the interior design on the second floor, which houses Squiz, a digital business transformation company. The open space is illuminated by large industrial windows. Colorful graphics on the walls indicate the creative work of the team. Depending on the needs, the employee has the option to choose an intimate, isolated room or work outdoors with others. The place of weekly meetings is an amphitheater for 50 people, and what is unique for Polish solutions is an entertainment room. It includes, among others, a pool table and a console accessible to all employees during work breaks [9].

4. SUMMARY

To sum up, it can be admitted that at the turn of the 19th and 20th centuries Stower's factories at Krasieńskiego Street and Wojska Polskiego Avenue were the symbol of industrial Szczecin and have continued to be unique until today. However, it was not possible for the old factory establishment to function in the same place today. Over the decades, the area of Szczecin's city center has gradually expanded and today Niebuszewo and Pogodno are located in close proximity to the city center. They are very well connected with

it, and most importantly, housing estates have been built in their vicinity. Thus, today's post-industrial buildings are located in residential districts, and the authorities of Szczecin, trying to rebuild their industrial heritage, have made successful attempts to adapt and revitalize them.

Factory buildings described in the article could be perceived in the past by residents as a symbol of a particular company, but today when office spaces are rented by various independent companies, buildings have become somewhat anonymous. Nevertheless, thanks to the revitalization of post-industrial buildings, they may still affect the younger generations to a certain extent. This is possible thanks to the illustrations displayed in their interior, showing the history of the production of sewing machines and cars, and on the façades of Factory I and Factory II there are information boards.

Fig. 7. An information board attached to the façade of the Factory II building, on which the history of the Stoewer's factory is described. Source: author.

Ryc. 7. Tablica informacyjna przymocowana do elewacji budynku Fabryki II, na której opisano historię powstania fabryki Stoewera. Źródło: autora.

These examples are not designed only for one selected company as the main user. Different companies can operate in one building, which is an advantage for the city of Szczecin. Many, not only local, but also foreign companies are looking for new locations and such revitalized and modernized facilities may attract investors. An example of this is the Polish branch of Squiz (a company founded in Sydney), which has chosen a floor of the Factory I building at Wojska Polskiego Avenue.

Modernized buildings have a positive impact on the surrounding space and urban tissue. The presented examples organize the space. Warehouse buildings and barracks are removed and replaced by greenery or parking spaces, as in the case of Factory II at Krasieńskiego Street. The advantage of adapting structures based on current regulations and standards makes architecture generally accessible for all, including disabled persons and wheelchair users.

Factory II at Krasieńskiego Street has had a positive impact on the surrounding space. Previously, the boarded up windows on the ground floor, destroyed the aesthetics of the surroundings. Today, the revitalized building with services on the ground floor is accessible and friendly. The building of the factory partly supplements the development of the quarter. However, it can be expected that in the future, based on the existing local development plan, the quarter will be finally completed. The front wing in the southern part with elevated pilasters crowned with triangular gables closes the axis of Niemierzyńska Street. The crossroads of Krasieńskiego Street and Niemcewicz Street is also emphasized by the item dominating in height in the form of an octagonal turret.

The fact that the authorities of Szczecin are striving to rebuild the city's industrial heritage is not insignificant. These attempts are proved, among others, by the purchase of about 900 exhibits (including cars) in 2019, which were produced in the factories mentioned in the article and can be seen in the Museum of Technology and Communication at 18A Niemierzyńska Street in Szczecin.

ADAPTACJE BUDYNKÓW FABRYCZNYCH BERNHARDA STOEWEA NA FUNKCJE BIUROWE W SZCZECINIE

1. WPROWADZENIE, CEL I METODY BADAWCZE

Współczesne miasta nie istniałyby w widocznej formie, gdyby nie obiekty biurowe będące integralną ich częścią. Cechuje je różnorodna architektura mająca wpływ na otoczenie. Trudno nie dostrzec, że mogą mieć wręcz funkcję dominanty architektonicznej w znajdującej się przestrzeni. Ich wpływ na poblizsze może być scalający lub dekomponujący, co wpływa na strukturę urbanistyczną miast. Interesująca wydaje się być analiza budynków fabrycznych należących w przeszłości do Bernharda Stoewera, a w zasadzie adaptacji tych budynków do nowej funkcji biurowej. Obiekty będące przedmiotem analizy znajdują się przy ulicy Krasieńskiego i Alei Wojska Polskiego w Szczecinie zaadaptowane na funkcję biurową. Istotne jest przywracanie budynków historycznych do "życia" - *Zabytki objęte ochroną konserwatorską, które nie zostaną przywrócone do życia, z upływem czasu niszczone* [11, s. 205].

Celem artykułu jest analiza porównawcza oraz analiza stanu rozwoju szczecińskiej architektury na przykładzie dwóch fabryk Bernharda Stoewera, które zostały zaadaptowane na obiekty o funkcji biurowej. Kolejnym celem jest analiza przestrzenna opisywanych obiektów biurowych. Opracowanie poświęcone jest adaptacjom budynków na obiekty biurowe ze szczególną analizą ich formy, funkcji i miejsca w strukturze przestrzennej.

Działania badawcze prowadzono na podstawie wykonanej kwerendy źródłowej obejmującej analizę istniejącej dokumentacji projektowej, obserwacji własnych, dokumentacji fotograficznej oraz dostępnej literatury. Badania prowadzono również w formie analizy kompozycji urbanistycznej.

2. INFORMACJE OGÓLNE

Artykuł poświęcony został architekturze zaadaptowanych budynków fabrycznych Bernharda Stoewera na obiekty o funkcji biurowej stanowiących ważny element w strukturze przestrzennej miasta. Stoewer wybrał Szczecin jako miejsce rozwoju swoich idei, które już wtedy było miastem przemysłowym ze względu na prężnie działającą Stocznnię Szczecińską. Pod koniec XIX wieku rozpoczął od warsztatu naprawczego maszyn do szycia przy ul. Wyszyńskiego, a następnie wraz z szybkim rozwojem firmy zakupił tereny przy ul. Krasieńskiego w dzielnicy Niebuszewo (Ryc. 1).

Wybrana lokalizacja znajdowała się na obrzeżach miasta, co zresztą pozwoliło na kolejne rozbudowy fabryki. Przy ul. Krasieńskiego Stoewer uruchomił odlewnię do produkcji maszyn do szycia. Popyt na ten produkt był tak duży, że w ciągu 2 lat z 20 pracowników zatrudniono 250, a większość wyprodukowanych egzemplarzy sprzedawana była za granicę. Fabryka dalej była rozbudowywana, by w konsekwencji poszerzyć zakres produkcji o maszyny do pisania i rowery. W następstwie ewolucji fabryki Stoewer kupił kolejny te-

ren przy dzisiejszej Al. Wojska Polskiego w dzielnicy Pogodno (w XIX wieku zlokalizowany również na obrzeżach miasta) [1]. Rozpoczęto tam słynną produkcję pojazdów mechanicznych takich jak omnibusy czy samochody ciężarowe. Jednym z wielu osiągnięć było wyprodukowanie pierwszego samochodu z przednim napędem. Ogromne ilości produkowane na export napędzały szczecińską gospodarkę, dając tysiące nowych miejsc pracy. Krach nastąpił podczas I i II wojny światowej, kiedy część budynków lub ich fragmenty zostały zniszczone a wnętrza obrabowane. Niedługo po II wojnie światowej fabryka przy Al. Wojska Polskiego została zamknięta, a której miejsce zajęła w czasach PRL firma FMS POLMO produkująca między innymi motocykle JUNAK. Fabryka przekształcała się, by ostatecznie koło roku 2011 ogłosić upadłość. Po tym czasie budynek fabryki był pustostanem. Natomiast obiekty przy ul. Krasińskiego po zamknięciu fabryki Stoewera, były podnajmowane pod prywatne firmy naprawcze.

Punktem kulminacyjnym w historii był rok 1989 gdyż był to czas przełomu również w Szczecinie. Upadek Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej można uznać za przełom również w architekturze, gdyż spowodował kres państwowych i spółdzielczych biur projektowych, co przyczyniło się do powstawania prywatnych pracowni architektonicznych. Ponadto architekturę szczecińską zaczęli niejednokrotnie projektować architekci niezwiązani bezpośrednio z miastem.⁴

Wzrost rozwoju gospodarczego w Polsce (również w Szczecinie) powoduje zainteresowanie najemców na powierzchnie biurowe, co zachęca deweloperów do realizowania tego typu obiektów.

Podjęty temat obejmuje również zagadnienia dotyczące oddziaływania form architektonicznych obiektów biurowych na tkankę miejską oraz świadomość odbiorców. Na przykładzie wybranych obiektów można dostrzec jak trwale wpisały się w otaczającą przestrzeń, stając się symbolem wizerunkowym miasta lub firmy.

Punktem wyjścia artykułu jest założenie, że obiekty biurowe mogą wpływać na przestrzeń miejską w sposób scalający lub dekomponujący. Ich powstanie warunkowane jest równocześnie przemyślaną polityką przestrzenną (plany miejscowe), jak i wynikiem działań lobbystycznych (często przypadkowych). W zamian za trudy i podjęte ryzyko po adaptacji istniejącego obiektu można otrzymać niepowtarzalną przestrzeń, której historia przemówi do każdego odwiedzającego [12, s. 49].

3. WYBRANE SZCZECIŃSKIE PRZYKŁADY

Fabryka I przy Al. Wojska Polskiego oraz Fabryka II przy ul. Krasińskiego to znane przykłady obiektów, które dawniej tętniły życiem, napędzały przemysł gospodarczy regionu, podkreślając rolę przemysłowego Szczecina na tle całego kraju. Jednak z upływem czasu prężnie działające produkcje powoli wygasały, a obiekty nie były w pełni wykorzystywane, a nawet tak jak w przypadku Fabryki I, były opustoszałe.

Autorka poddała analizie fabryki Stoewera ze względu na ich unikatową architekturę, która jako nieliczna ostała się (prawie w całości) po bombardowaniach wojennych. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż po rewitalizacji i adaptacji, na nowo pełnią ważną rolę układzie przestrzennym miasta.

Fabryka II

Pierwszym wybranym przez autorkę artykułu budynkiem zaadoptowanym na obiekt o funkcji biurowej jest dawna fabryka Bernharda Stoewera zlokalizowana na lewobrzeż-

⁴ Informacje zebrane na podstawie wywiadu z prof. dr hab. inż. arch. Adamem Maria Szyskim czynnym architektem, który zarówno pracował w państwowym biurze projektowym (przed 1989 rokiem), a następnie w prywatnym.

nej części Szczecina w dzielnicy Niebuszewo przy skrzyżowaniu ul. Krasieńskiego 10-11 oraz ul. Niemcewicza (ryc. 2).

Pod koniec XIX wieku Bernhard Stoewer zafascynowany maszynami do szycia, zapragnął stworzyć własną fabrykę w Szczecinie. Rozpoczął od warsztatu naprawczego, który otworzył przy dzisiejszej ul. Wyszyńskiego. Następnie w 1871 roku Stoewer zakupił teren na Niebuszewie i wraz z rozwojem firmy przeniósł się do budynku przy ul. Krasieńskiego 10-11, w którym powstała fabryka maszyn do szycia. W 1893 roku działalność obejmowała również produkcję maszyn do pisania oraz produkcję rowerów, dlatego oficjalnie zmieniono nazwę firmy na „Nähmaschinen und Fahrräder- Fabrik Bernhard Stoewer Actiengesellschaft” - Fabryka maszyn do szycia i rowerów Bernharda Stoewera Spółka akcyjna [3]. W najwyższej świetności zatrudniano około 1700 osób a produkty eksportowano do prawie wszystkich krajów świata. W konsekwencji niezbędna była rozbudowa budynku wzdłuż ulicy Niemcewicza. Całość obiektu ukończono około 1900 roku, lecz podczas II wojny światowej został on w części południowej zburzony (skrajny fragment południowy do ryzalitu bramnego). Po wojnie zmieniali się wielu właścicieli, którzy między innymi wynajmowali pomieszczenia dla małych firm, a część budynku od strony ul. Niemcewicza zaadaptowano na cele mieszkalne.

Przed rewitalizacją budynek charakteryzował się rozczłonkowaną bryłą składającą się z głównego i bocznego skrzydła. Reprezentacyjna elewacja budynku to część frontowa z głównym wjazdem (bramą) zlokalizowanym w południowo-zachodniej elewacji. Wjazd dodatkowo zaakcentowano trójkątnym szczytem zamykającym oś ul. Niemierzyńskiej. Część główna (frontowa) budynku wpisana w rzut prostokąta, dwutraktowego, a pod kątem, mniej więcej w połowie jego wysokości, dobudowano skrzydło boczne również na planie prostokąta, tworząc dwa wydzielone dziedzińce. Obiekt liczy cztery kondygnacje wraz z poddaszem oraz posiada dominantę wysokościową (ośmioboczną wieżę) w północno-zachodnim narożniku. Na uwagę zasługuje elewacja frontowa (zachodnia) składająca się z 21 osi, które zostały wyznaczone odcinkowo poprzez otwory okienne. Budynek posadowiony został na obniżającym się w kierunku południa terenie, co wyraźnie widać na rysunku elewacji. Okna w partii cokołowej powiększają się wraz ze spadkiem terenu, natomiast pomniejsza się ich wysokość od drugiej kondygnacji ku górze. Otwory okienne charakteryzują się zamkniętym łukiem odcinkowym, a stolarka okienna jest dwupoziomowa, dwu-dzielna ze śłemeniem przesuniętym ku górze (w ostatniej kondygnacji bez śłemenia). Elewacja frontowa - zachodnia i północna wykonana została z cegły licowej. Do jej dekoracji użyto kształtki ceramiczne oraz cegłę glazurowaną, która w formie fryzu ciągnie się po całej długości elewacji, a dodatkowo wprowadzoną ją w przestrzenie między otworami okiennymi, w formie dwóch par poziomych pasów. Poszczególne kondygnacje widoczne są poprzez dzielące je gzymsy. Kolejny podział na elewacji tworzą płaskie pilastry, przebiegające od gzymsu partii cokołowej (dzieląc poziomy fryz). Zwieńczone są prostokątnymi szczytami, a dwie ostatnie od strony południowej trójkątnymi szczytami. Budynek wraz z dwuczęściową oficyną (pierwsza część liczy trzy kondygnacje, a druga jedną kondygnację) został wpisany do rejestru zabytków. Na działce przynależącej do fabryki z czasem wybudowano szereg mniejszych budynków, jak magazyny, garaż czy portiernia. Powierzchnia netto budynku wynosiła 2162 m², a powierzchnia zabudowy 1073 m².

Projekt przebudowy całości, nadbudowy części obiektu i jego rewitalizacji z przeznaczeniem na potrzeby obiektu biurowo-usługowego został wykonany przez szczecińskie Studio A4 autorstwa mgr inż. arch. Jacka Lenarta (zespół autorski projektu koncepcyjnego to architekci: Jacek Lenart, Jan Gołębiowski oraz Oksana Zadybchuk). Został oddany do użytku w kwietniu 2019 roku (ryc. 3).

Założeniem projektanta było zachowanie walorów zabytkowych obiektu. Główne wejście do obiektu znajduje się w narożu pomiędzy skrzydłem frontowym i tylnym od strony dziedzińca i właśnie w tym miejscu zaprojektowano dźwig osobowy oraz recepcję (ryc. 4). W przyziemiu zaprojektowano lokale usługowe, a dostęp do tych od strony dziedzińca

przekryto szklanymi daszkami wzdłuż elewacji. Bramę wjazdową przeprojektowano jako ogólnodostępne przejście na dziedziniec, pozostawiając możliwość wjazdu dla samochodów. Pod bramą wydzielono dwa zewnętrzne wejścia do lokali usługowych. Pozostałe kondygnacje zaprojektowano z myślą o powierzchniach biurowych z wykorzystaniem istniejących traktów w układzie korytarzowym. Jednokondygnacyjną oficynę nadbudowano do trzech kondygnacji, by wewnątrz uzyskać powierzchnie biurowe typu open space. W części frontowej uniesiono drewnianą konstrukcję dachu z zachowaniem oryginalnego układu geometrii (dachu jednospadowego), zyskując wyższe pomieszczenia na poddaszu użytkowym. Zaprojektowano nową klatkę schodową w miejscu dobudowanej po wojnie portierni oraz kolejną w części tylnej, przebudowano jedną klatkę od północnej strony, a pozostałe zlikwidowano.⁵

Reasumując zaletą adaptacji obiektów pofabrycznych jest ich bogata historia, która dzięki rewitalizacji będzie nadal żywa i dostępna dla przyszłych pokoleń, mimo iż ich pierwotna funkcja została zmieniona.

Adaptacja fabryki Stoewera na obiekt usługowo-biurowy była możliwa również dzięki wysokim przestrzeniom między kondygnacyjnym, które po spełnieniu szeregu wymogów i uzgodnień umożliwiły zmianę funkcji na biurową.

Kolejnym atutem projektu jest zniwelowanie różnicy poziomów poprzez zastosowanie podniesionej podłogi, pochylni w ciągach korytarzowych oraz zaprojektowanie dźwigu osobowego, udostępniając obiekt osobom poruszającym się na wózkach inwalidzkich. Zgodnie z warunkami technicznymi w projekcie przewidziano miejsca postojowe dla 11 samochodów oraz stojaki rowerowe.

Po przebudowie i rozbudowie powierzchnia budynku netto wynosi 2402 m², a powierzchnia zabudowy 835,5 m². Bez wątplenia dawna Fabryka Stoewera, na nowo zaczyna prężnie działać, udostępniając firmom obiekt bardzo dobrze zlokalizowany i skomunikowany z centrum miasta. Zapewniając miejsca postojowe oraz bliski dostęp do komunikacji miejskiej, prowadzącej bezpośrednio do centrum miasta. Dziś obiekt nosi nazwę Fabryka II.

Fabryka I

Drugim pofabrycznym obiektem wybranym przez autorkę jest dawna fabryka Stoewera zlokalizowana przy Al. Wojska Polskiego 184C. Dzięki rozwojowi fabryki przy ul. Krasińskiego, Bernhard Stoewer otworzył kolejną nową fabrykę (dawniej przy Falkenwalderstrasse 186), a jej prowadzenie powierzył swoim synom Emilowi i Stoewerowi junior. Rozpoczęto w niej produkcję pojazdów mechanicznych, a kiedy przemysł się pomyślnie rozwijał nadano jej nazwę Fabrik für Motor-fahrzeuge und Fahrradbestandteile Stettin [8]. Jednym z pierwszych osiągnięć fabryki było wyprodukowanie samochodu modelu V5 z przednim napędem w 1930 roku. W latach II wojny światowej, podczas kryzysu gospodarczego firma związała się z dygnitarzami NSDAP, produkując dla wojska różne mechanizmy, a w konsekwencji naciski władz rządzących podzieliły braci Stoewer i ostatecznie oboje w pewnym odstępie czasu odeszli opuszczając rodzinną firmę [8, s. 324]. W czasach PRL powstała tu firma FMS POLMO produkująca między innymi motocykle JUNAK lecz również nie przetrwała próby czasu.

W skład fabryki wchodziły dwa budynki połączone łącznikiem. Jak wynika z dokumentacji archiwalnej budynek południowy (mniejszy) został wpisany w rzut prostokąta z dobudowanymi od południa narożnikami i pełnił funkcję biurową z częścią socjalną. Ten 2 kondygnacyjny budynek był częściowo podpiwniczony i był zwieńczony dachem kopertowym. Wydawał się być niższy od sąsiedniej zabudowy, a było to spowodowane dużą różnicą

⁵ Informacje zebrane na podstawie opisu do projektu budowlanego pt.: „Przebudowa całości oraz nadbudowa części obiektu pofabrycznego Bernharda Stoewera - Fabryka II w celu rewitalizacji na działce nr ewid. 50/1 oraz 24/39 przy ul. Krasińskiego 10-11 w Szczecinie (obręb 3026)”, autorstwa mgr inż. arch. Jacka Lenarta ze Studia A4, zarchiwizowanego w Archiwum Urzędu Miasta Szczecin

wysokości terenu. Posiadał wewnętrzną klatkę schodową, wielokrotnie przebudowywaną. Budynek północny posiadał 3 kondygnacje, dwa trakty i również był częściowo podpiwniczony. Był wpisany w rzut wydłużonego trapezu, którego krótszy bok od północnej strony (po licznych modernizacjach) zakończony został ścianą szczytową wybudowaną pod skosem nawiązując do linii do drogi. Dwie klatki schodowe zostały dobudowane do elewacji zachodniej. Ta część budynku pełniła funkcję produkcyjną. Oba obiekty położone zostały na zboczu, dlatego w rysunku elewacji, ściany parteru prawie w całości chowają się w terenie.

Przed II wojną światową elewacje były ceglane, jednak po wojnie zostały pokryte tynkiem. Na wschodniej elewacji od al. Wojska Polskiego są trzy ryzality, które pierwotnie zwieńczone były attykami i tympanonami. Widoczne były również poziome pasma gzymsów. Na ścianach elewacji występowały płaskie pilastry pomiędzy którymi wkomponowano okna łukowe z gęstymi szprosami (okna na kondygnacji 3 zostały po wojnie przebudowane na prostokątne). Drewniany dach, który został zniszczony podczas wojny, zastąpiono dachem korytkowym podpartym na konstrukcji dźwigarów stalowych. Powierzchnia zabudowy przed modernizacją wynosiła 1880,60 m².

Budynki przed podjęciem prac modernizacyjnych nie były od dłuższego czasu użytkowane oraz ulegały dewastacji. Zostały wpisane do gminnej ewidencji zabytków, dlatego zgodnie z założeniami planu miejscowego należało zachować pierwotny układ kompozycyjny oraz możliwie odtworzyć oryginalną elewację.

Architekt Jacek Lenart wraz ze swoim biurem Studio A4 wykonał projekt remontu, modernizacji obiektu z przystosowaniem go do funkcji biurowej (w skład zespołu autorskiego projektu architektoniczno budowlanego należą architekci: Jacek Lenart, Tomasz Kondarewicz oraz Bartosz Balejko). Obiekt został ukończony i oddany do użytku w 2015 roku. Celem projektu było zachowanie walorów zabytkowych obiektu i wykorzystanie istniejących elementów konstrukcji w największy możliwy sposób. Zaprojektowano nowy łącznik, w którym zlokalizowano główne wejście do budynku wraz z reprezentacyjną klatką schodową. Dobudowano jedną klatkę schodową na elewacji zachodniej oraz dodano pionowe okna do istniejących komunikacji pionowych przy elewacji zachodniej. W budynku południowym na parterze i piętrze zaprojektowano 5 biur w układzie klasycznym dla 36 osób oraz pomieszczenia socjalne, techniczne i sanitariaty. Natomiast w budynku północnym na poziomie parteru zaprojektowano dwa biura typu open space (każde z nich może pomieścić 10 osób) oraz klasyczne pomieszczenia biurowe w układzie korytarzowym (dla 35 pracowników) wraz z sanitariatami, w tym dla osób poruszających się na wózkach inwalidzkich. Na pierwszym piętrze przewidziano 9 lokali w układzie korytarzowym. Na drugim piętrze zaprojektowano biuro typu open space dla 100 pracowników. Oba budynki połączono dwupoziomowym łącznikiem z dźwigiem panoramicznym. Przewidziano w nim portiernię oraz przestrzeń wystawową ekspozycji fabryki. Powierzchnia zabudowy po modernizacji wynosi 1871,1 m². Obiekty należało zaprojektować zgodnie z aktualnymi normami w poszanowaniu istniejącej formy obiektu, dlatego termoizolacja została wykonana od wewnątrz, a elewacje zostały pokryte tynkiem i pomalowane z wyjątkiem pilastrów z cegły. Dodatkowo odtworzono dawny kształt otworów okiennych na ostatnich kondygnacjach.⁶

Obiekty tworzyły dawniej zespół budynków połączonych łącznikiem. Natomiast po przebudowie można przyjąć, iż jest to jeden obiekt wolnostojący, ponieważ w przestrzeni łącznika zaprojektowano wspólną klatkę schodową (łązącą część północną z południową) jedynie dzięki, której można dostać się na kondygnację drugiego piętra w południowej części obiektu. W tej części obiektu nie przewidziano dodatkowej komunikacji pionowej, która czyniłaby obiekt samo wystarczającym. Obiekt przedłuża linię zabudowy wzdłuż

⁶ Informacje zebrane na podstawie opisu do projektu budowlanego pt.: „Rewitalizacja terenu przemysłowego po dawnej fabryce POLMO „STO OFFICE” al. Wojska Polskiego dz. nr 5/15, 5/26, obręb Pogodno 30, Szczecin”, autorstwa mgr inż. arch. Jacka Lenarta ze Studia A4, zarchiwizowanego w Archiwum Urzędu Miasta Szczecin.

al. Wojska Polskiego w stronę Polic i harmonijnie wtapia się w przestrzeń. Lokalizacja Fabryki I czyni ją atrakcyjną ponieważ położona jest przy drodze prowadzącej do wyjazdu ze Szczecina, a ponad to w pobliżu znajduje się komunikacja miejska (tramwaje i autobusy), które bezpośrednio prowadzą do centrum miasta. W pasie drogowym zapewniono 30 miejsc postojowych przed budynkiem w tym miejsce dla osób poruszających się na wózku inwalidzkim (ryc. 5, 6).

Godnym uwagi jest projekt wnętrza na drugim piętrze, w którym mieści się firma Squiz, zajmująca się cyfrową transformacją przedsiębiorstw. Otwarta przestrzeń doświetlona jest przez duże industrialne okna. Kolorowe grafiki na ścianach wskazują na twórczą pracę zespołu. W zależności od potrzeb, pracownik ma możliwość wybrać kameralne odosobnione pomieszczenie lub pracować na otwartej przestrzeni z innymi. Miejscem cotygodniowych spotkań jest 50-osoby amfiteatr, a co jest wyjątkowe jak na polskie rozwiązania to pokój rozrywki. Znajduje się w nim między innymi stół bilardowy i konsola dostępna dla wszystkich pracowników podczas przerw w pracy [9].

4. PODSUMOWANIE

Podsumowując można przyznać, że fabryki Stoewera przy ul. Krasińskiego i al. Wojska Polskiego były na przełomie XIX i XX wieku symbolem przemysłowego Szczecina i do dzisiaj są unikatowe. Nie było jednak możliwe aby dawne założenie fabryczne funkcjonowały dzisiaj w tym samym miejscu. Z upływem dziesiątków lat obszar centrum Szczecina stopniowo się poszerzał i aktualnie Niebuszewo oraz Pogodno znajdują się w bliskiej odległości do ścisłego centrum miasta. Są bardzo dobrze z nim skomunikowane, a co najważniejsze w ich sąsiedztwie powstały osiedla mieszkaniowe. Zatem dzisiaj obiekty pofabryczne usytuowane są w dzielnicach mieszkaniowych, a władze Szczecina próbując odbudować swoje przemysłowe dziedzictwo podjęły z powodzeniem próby ich adaptacji i rewitalizacji.

Opisane w artykule obiekty fabryczne, w przeszłości mogły być odbierane przez mieszkańców jako symbol danej firmy, natomiast dzisiaj kiedy przestrzenie biurowe są wynajmowane przez różne niezależne przedsiębiorstwa, budynki stają się niejako anonimowe. Mimo to dzięki rewitalizacji obiektów pofabrycznych mogą one nadal w pewnym stopniu oddziaływać na młodsze pokolenia. Jest to możliwe dzięki wyeksponowanym w ich wnętrzu ilustracjom przedstawiających historię produkcji maszyn do szycia i samochodów, a na elewacjach Fabryki I i II widnieją tabliczki informacyjne.

Opisane przykłady nie zostały zaprojektowane wyłącznie dla jednej wybranej firmy jako głównego użytkownika. W jednym budynku mogą funkcjonować różne przedsiębiorstwa, co jest zaletą dla miasta Szczecina. Wiele nie tylko lokalnych ale i zagranicznych firm poszukuje nowych lokalizacji i właśnie takie zrewitalizowane i zmodernizowane obiekty mogą przyciągnąć inwestorów. Czego przykładem jest polski oddział firmy Squiz (firma założona w Sydney), która na swoją siedzibę w Szczecinie wybrała piętro budynku Fabryki I przy al. Wojska Polskiego.

Obiekty modernizowane pozytywnie wpływają na otaczającą przestrzeń i tkankę miejską. Przedstawione przykłady porządkują przestrzeń, budynki magazynowe i baraki zostają usunięte, a w ich miejsce projektuje się między innymi zieleń czy miejsca postojowe jak w przypadku Fabryki II przy ul. Krasińskiego. Zaletą adaptacji obiektów w oparciu o aktualne przepisy i normy czyni architekturę ogólnodostępną również dla osób niepełnosprawnych oraz opiekunów dzieci na wózkach.

Fabryka II przy ul. Krasińskiego pozytywnie wpłynęła na otaczającą przestrzeń. Wcześniej zabite dechami okna w parterze niszczyły estetykę otoczenia. Dzisiaj zrewitalizowany obiekt z usługami w parterze jest ogólnodostępny i przyjazny. Budynek fabryki po części uzupełnia zabudowę kwartału. Natomiast można się spodziewać, że w przyszłości w oparciu o istniejący plan miejscowy, kwartał zostanie domknięty. Frontowe skrzydło

w części południowej z podwyższonymi pilastrami zwieńczonymi trójkątnymi szczytami zamykają oś ulicy Niemierzyńskiej. Zaakcentowane jest również skrzyżowanie ulicy Kraśńskiego z Niemcewicza poprzez dominantę wysokościową w formie ośmiobocznej wieżycy.

Nie bez znaczenia jest fakt, iż władze miasta Szczecina dążą do odbudowania swojego przemysłowego dziedzictwa. Wskazuje na to między innymi wykupienie w 2019 roku około 900 eksponatów (również samochodów), które zostały wyprodukowane w przytoczonych w artykule fabrykach i można je zobaczyć w Muzeum Techniki i Komunikacji przy ul. Niemierzyńskiej 18A w Szczecinie.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Bizio K., *Od kamienicy czynszowej do spółdzielczego osiedla mieszkaniowego. Ewolucja idei w szczecińskiej wielorodzinnej architekturze mieszkaniowej od połowy XIX w. do II wojny światowej*, Szczecin, 2016, 16.
- [2] Falkenberg H., *Stoewer Automobile aus Pommern*, Kiel, 1986.
- [3] Feliński A., W., Kraśnicki A., *Auta, rowery, lokomotywy ... z czego słynął szczeciński przemysł maszynowy do roku 1945*. Zeszyty Szczecińskie, 2001.
- [4] Gazeta Wyborcza <http://szczecin.wyborcza.pl/szczecin/1,34939,21085132,nowy-biurowiec-w-starej-fabryce-stoewera-na-niebuszewie-w-szczecinie.html> dostęp/access 2019-04-16
- [5] Gazeta Wyborcza <http://szczecin.wyborcza.pl/szczecin/7,34939,24616586,stoewer-wraca-do-domu-szczecin-kupuje-cale-niemieckie-muzeum.html> dostęp/access 2019-09-01
- [6] Głos Szczeciński <https://gs24.pl/fabryka-stoewer-historia-firmy-ktora-dzialala-w-szczecinie/ar/5515864> dostęp/access 2019-08-25
- [7] Głos Szczeciński <https://gs24.pl/fabryka-stoewera-w-szczecinie-jak-feniks-z-popiolow-nowe-zycie-zabytkowych-murow-zdjecia-wideo/ga/c3-14217923/zd/36728201> dostęp/access 2019-09-01
- [8] Mysłowski J., *Historia szczecińskiego producenta samochodów Stoewer*, w *Autobusy: technika, eksploatacja, systemy transportowe* 8/2016, Radom, 323-326.
- [9] Nasze Miasto <https://szczecin.naszemiasto.pl/zagladamy-do-srodka-nowy-wizerunek-starej-fabryki-polmo/ar/c3-3689182> dostęp/access 2019-07-25
- [10] Sedina http://sedina.pl/galeria/displayimage.php?album=1846&pid=31483#top_display_media dostęp/access 2019-07-01
- [11] Świtalska A. *CASE STUDY IN FORMER INDUSTRIAL SITE REVITALIZATION: URBAN CONCEPT FOR PART OF POLICE CITY*. http://www.pif.zut.edu.pl/images/pdf/pif-28/DOI%2010_21005-pif_2016_28_C-04-Switalska%20.pdf, *space & FORM/ Przestrzeń i forma* no 28, s. 195-206. 2016. dostęp/access 2019-02-22
- [12] Wierzbicki K., Cypryjański R. *"ADAPTIVE REUSE" ON THE EXAMPLE OF "OLD MILITARY LAUNDRY"*. http://www.pif.zut.edu.pl/images/pdf/pif-29/DOI10_21005pif_2017_29_B-01_Cypryjański_Wierzbicki.pdf. *space & FORM/ Przestrzeń i forma* no 29, s. 37-50. 2017. dostęp/access 2019-03-22

AUTHOR'S NOTE

Since 2012 a teaching and scientific employee at the Faculty of Building and Architecture, West Pomeranian University of Technology in Szczecin. Her scientific interests include public utility architecture, especially office architecture.

O AUTORZE

Od 2012 roku pracownik dydaktyczno-naukowy na Wydziale Budownictwa i Architektury ZUT w Szczecinie. Zainteresowania naukowe to architektura użyteczności publicznej w szczególności o funkcji biurowej.

Contact | Kontakt: knowak@zut.edu.pl